

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

Розглянуто стан дослідження ментальності українського селянства. Проаналізовано причини превалювання селянознавчих студій у ментальних дослідженнях українців. Досліджено етапи вивчення даної верстви українського суспільства з XIX ст. до сучасності.

Ключові слова: менталітет, світоглядні уявлення, селянство, історіографія, етнографічні дослідження.

Рассмотрено состояние исследования ментальности украинского крестьянства. Проанализировано причины превалирования крестьяноведческих работ в ментальных исследованиях украинцев. Исследовано этапы изучения данной социальной группы украинского общества с XIX в. до современности.

Ключевые слова: менталитет, мировоззренческие представления, крестьянство, историография, этнографические исследования.

This paper is devoted to the study of research mentality of the Ukrainian peasantry. The paper analyzed the reasons for the prevalence studies of mental selyanoznavchyyh Ukrainian studies. We study the stages of the study groups in Ukrainian society of the XIX century to the present.

Key words: mentality, outlook idea peasantry, historiography, ethnographic research.

Різні аспекти ментальності етносу розробляються в рамках етнопсихології, історії, етнології, психології, українознавства, філософії, культурології. Міждисциплінарний характер окресленої проблематики з одного боку, сприяє детальному та різнобічному її осмисленню, з іншого – ускладнює системне осмислення наукових здобутків. У зв'язку з цим видається доцільним провести комплексний історіографічний аналіз наукових досліджень одного з важливих напрямків досліджень ментальності, а саме співвідношення етнічного та соціального у системі психо-свідомісних характеристик українців.

Дослідження способу життя, системи світоглядних уявлень та специфіки світосприймання українського народу починаються з XIX ст., переважно в рамках етнографічних досліджень та зосереджувалися на дослідженнях селянської верстви та козацького фольклору.

Початком наукового осмислення ментальних ознак у межах аналізу етнографічних особливостей українського селянства стала праця М. Максимовича «Дні і місяці

українського селянина». У роботі містяться ґрунтовні матеріали, які дозволяють зробити висновок про яскраво виражене аграрне спрямування календарної обрядовості українців. Народний календар розглянуто дослідником як систему, що до певної міри відтворила світоглядні уявлення українських хліборобів. Споконвічна хліборобська праця витворила свій світ уявлень, своє самобутне розуміння явищ навколишньої дійсності в міру емпіричного осягнення народом навколишнього середовища та відобразилася в народному календарі [20].

Яскравим внеском у наукові дослідження етнографічних особливостей селянської верстви є праці українського письменника, етнографа, фольклориста, історика, мовознавця О. Афанасьєва-Чужбинського, в яких подано описовий матеріал щодо обрядової культури, різних сфер громадського та сімейного побуту тощо. Наголошуючи на особливостях мови, своєрідності побутової культури, яка «варта детального вивчення», вчений доводить самобутність українського народу, наголошує на наявності ряду специфічних етнокультурних особливостей [4], які, в свою

чергу, є унікальним джерелом для вивчення ментальних характеристик.

Певне значення для поступу етнографічних розвідок світоглядних уявлень українського селянства мала праця М. Костомарова «Слов'янська міфологія» [15]. Дослідник аналізує сакральний зміст системи обрядовості, приділяючи увагу власне землеробській основі багатьох описаних ним свят та обрядів. У роботах «Об историческом значении русской поэзии» [13], «Дві руські народності» [14] автор, досліджуючи особливості побуту, суспільного життя, фолк-лорної сюжетики, наголошує на відмінностях між «малоруським» та «великоруським» народами. Принагідно слід зазначити, що працю вченого «Дві руські народності» названо першим етнопсихологічним дослідженням українців, в якому було сформульовано проблему ментальності (хоча цього терміну дослідник не використовував).

На відмінності українського етносу, оскільки «українська народність укладалася в силу і природних етнографічних особливостей, і історичного виховання» наголошував В. Антонович [2]. Дослідник відзначав значущість психологічних особливостей для етнокультурної самобутності українців. Варто відмітити, що науковець аналізує шляхетство як соціальне явище, яке, на його думку, було неприйнятним для української народної психіки, та суперечило провідному «громадському началу» українців [1].

Велику кількість етнографічного матеріалу, що стосується українського селянства, містить робота П. Чубинського «Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» [33; 36]. Ця праця охоплює різноманітні сторони культури і побуту українців і є першою ґрунтовною спробою комплексного аналізу етнографічних рис народу. В особливостях звичаєвого права, фольклорної традиції українців дослідник убачав джерело для вивчення світоглядних уявлень народу. Праця містить аналіз поведінкових характеристик українців та спробу їх пояснення природно-кліматичними умовами та впливом оточуючого середовища. Особливу увагу дослідника привертала усталеність традиційного побуту, звичаєвої системи, яку він пояснював «розумністю, корисністю,

справедливістю», а не простим наслідуванням [36]. У наукових студіях вченого сформульовано проблеми співвідношення «ідеї особистості, індивідуальності та вміння самостійно організовуватися», які зберігають свою наукову цінність і сьогодні.

Яскравим внеском у поступ наукових досліджень ментальності українського селянства став творчий доробок Т. Осадчого, який, аналізуючи відношення селян до юридичних норм поведінки, відзначає, що «в основі світогляду малороса лежить потяг до простої реальної правди, яка доступна розумінню селянина» [25].

Етнографічний науковий розгляд українського селянства представлений також роботами М. Сумцова [29-32], в яких, крім фіксації народних вірувань, обрядовості, міститься спроба детального пояснення давніх елементів, що зберігалися в народній культурі з точки зору психологізму: «Все важке і сумне, що тривожить селянську душу в довгі осінні ночі, ...гнітючі турботи, сумніви й побоювання зникають, забуваються під принадним впливом веселої святкової пісні... В різдвяних піснях, колядках і щедрівках милосердне і співчутливе божество спускається на землю, відвідує бідні оселі і щедрою рукою роздає достаток і щастя» [30].

Подальше вивчення етнокультурної специфіки українського селянства пов'язане з діяльністю Ф. Вовка. У своїй праці вчений на основі аналізу антропологічних та етнографічних даних доходить висновку, що український народ на всій території, що її він заселяє, являє собою одну етнографічну цілість, цілком виразно відокремлену з-поміж інших слов'янських народів [8]. Характеризуючи сфери матеріальної культури та побуту, науковець наголошує на духовній єдності українців, а також на відмінності їх від інших слов'янських народів.

Активізація етнографічних досліджень українського селянства пов'язана з діяльністю Етнографічної комісії при ВУАН. Матеріали експедицій друкувались в «Етнографічному віснику». Видання репрезентує певну кількість матеріалу із проблеми, що вивчається. До збірників увійшли розвідки Д. Зеленіна, В. Камінського, Б. Крижановського, В. Срез-

невського, А. Лободи, В. Петрова, Д. Щербаківського [11].

Проблеми побутової та господарської специфіки українців привертала увагу К. Грушевської У праці «З примітивного господарства» на основі вивчення тілесного коду, або, як зазначає автор, «*тілесної магії*», у віруваннях ХІХ століття проводиться реконструкція найдавніших людських уявлень [10].

Важливим внеском у розвиток етнографічних студій у радянський період були дослідження науковців Інституту народної творчості та мистецтва, створеного в 1942 р., що в 1944 р. було реорганізовано в Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Дослідниками інституту було підготовлено монументальну працю «Українці» [34]. Привертає увагу значний корпус польового архівного матеріалу, що містить інформацію про світоглядні уявлення українського селянства, зібраний в радянський період, який міститься в рукописних фондах ІМФЕ (фонд 14).

Серед досліджень, присвячених духовній культурі українського селянства, які побачили світ у радянський період, варто відзначити роботи В. Борисенко «Весільні обряди та звичаї на Україні» [7], що містить ґрунтовний фактографічний матеріал та детальний аналіз з точки зору смислового навантаження обрядовості українців, З. Болтарович, яка у праці «Народна медицина українців» [5] зробила спробу осмислення історико-культурних чинників побутування традиційних знань в області народної медицини, та, окрім іншого, характеризуючи систему народних уявлень про хвороби, їх походження.

Значним внеском у поступ досліджуваної проблематики стала діяльність А. Пономарьова, який вивчав соціонормативну культуру українського народу, переважно селянства. Принагідно, слід відмітити, що вчений сприяв виходу в світ колективної праці «Українці» та її перевидання російською мовою в серії «Народи і культури» [40].

Непересічне значення для поступу студіювання світоглядних уявлень українського селянства мали праці В. Наулка, присвячені етнодемографії, традиційній культурі різних етнічних груп та національних громад в

Україні, їх впливу на традиційний світогляд українців [22-24]. В контексті досліджуваної проблематики варто відмітити також внесок К. Гуслистого, Г. Стельмаха, В. Горленка, К. Матейко [34].

Значно активізувалися етнографічні студії, в тому числі дослідження духовної культури українського селянства, після проголошення незалежності України. У даному напрямку працює ціла плеяда сучасних науковців: В. Борисенко у роботі «Традиції та життєдіяльність етносу» аналізує традиційну українську обрядову культуру крізь призму впливу умов життєдіяльності [6]. О. Курочкін у праці «Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята» осмислює ритуали життєвого, календарного циклів, символи та міфологічні образи з позиції їх сакрального змісту та смислового навантаження [18]. М. Тиводар приділяє увагу як етнопсихологічним особливостям українського народу, так і теоретичним аспектам функціонування ментальності [32].

Таким чином, дослідження ментальності українського селянства на основі аналізу його духовної культури сьогодні є можливим завдяки використанню величезного творчого наукового доробку вчених.

Фундатором аналізу власне ментальних характеристик в контексті співвідношення соціального та етнічного у світоглядних уявленнях селянської верстви українського етносу можна вважати В. Липинського, який у «Листах до братів-хліборобів» [19] крізь призму політологічного аналізу найбільш прийняттого для українців типу держави проводить ґрунтовне дослідження ментальних настанов українського селянства. Не заперечуючи соціального антагонізму, дослідник відкидає ідею «плебейської нації» українців, наголошуючи на існуванні національної еліти. Таким чином, за основу етнопсихологічного студіювання українського селянства він брав саме соціальні чинники.

У радянській Україні проблеми соціально-психологічної самотності окремих прошарків населення, як і ментальності в цілому, практично не вивчалися. Наукові студії з окресленої проблематики представлені роботами вчених діаспори.

На значущості соціального фактору для формування психоповедінкових моделей

наголошує В. Янів. У праці «Українська вдача і наш виховний ідеал» [39] дослідник однією з чотирьох форм виховного ідеалу виділяє класовий (становий). Розглядаючи специфіку психологічної спрямованості українського народу, вчений в першу чергу звертає увагу на селянськість української ментальності, наголошуючи на історичній зумовленості цього феномену. Специфіка геополітичного положення України, стверджує дослідник, призвела до того, що *«ми вже належачи, в основному, до Європи, занадто відхилилися від неї, щоби викресати достатньо волі, конче потрібної для побудови держави, однак і не наблизилися настільки до Азії, щоб дати себе вести власному деспотові»* [38, с. 135]. Тривале бездержавне існування, *«постійна загроза смерті призводить до загибелі найкращих і найсміливіших»* [38, с. 135], що, в свою чергу, спричинилося до асиміляції або ж знищення власної еліти. Внаслідок цього чи не єдиним носієм української етнічності, за В. Янівим, тривалий час залишалося селянство. Варто відмітити, що саме соціальними чинниками В. Янів пояснює релігійність, схильність до самоізоляції та інтровертизму, слабку волю українського народу.

Не наголошуючи окремо на селянознавчій спрямованості наукових студій, у вище окресленому руслі ментальний тип українців розглядає видатний етнопсихолог О. Кульчицький. Виділяючи два типи психові домісних характеристик, спричинених специфікою окраїнного положення України, а саме козацько-лицарський тип людини, яка намагалася активно протистояти злу, захищала високі ідеали – честь, віру і свободу, та прихований, притаманний селянству, головними особливостями якого є самоізоляція, заглиблення в окреме життя [17], дослідник детально зупинявся на специфіці останнього. Так, у праці «Проблематика взаємин етнології і диференціальної психології релігії» [16] було здійснено науковий аналіз релігійності українського народу крізь призму специфіки життєдіяльності селянської верстви. Аналізуючи причини формування окремих ментальних характеристик українців, О. Кульчицький особливо увагу приділяє специфіці українських чорноземів, стверджуючи,

що їх надзвичайна родючість не створювала додаткових стимулів до активності [17].

Сучасна українська етнологія починає звертатись до проблем ментальності окремих верств населення, у тому числі в історичному вимірі. На особливу увагу заслуговує вже згадувана стаття М. Гримич «Два виміри національного характеру», що являє собою порівняльний аналіз ментальних характеристик двох соціальних прошарків українського культурного простору – селянства і козацтва. Дослідниця виходить з відомої тези про одвічну селянську сутність українців. Стверджуючи, що вся українська культура зростала на формуванні культури землі, авторка доводить селянську спрямованість українського менталітету як інтегральну характеристику [9].

Серед сучасних досліджень ментальності українського селянства варто згадати також дисертаційне дослідження В. Попова «Український господарський менталітет: сутність та трансформації» [27], яке містить у собі детальний аналіз чинників формування українського господарського менталітету. У роботі виділено культурні архетипи, географічні, суспільні та релігійно-ідеологічні чинники; а також ґрунтовно проаналізовано соціальну базу українського народу в різні історико-часові періоди. У результаті дослідження автор приходить до висновку про традиційний споконвічний характер української землеробської ментальності, проводячи паралелі із ментальними характеристиками українського народу сучасної епохи.

У дисертації «Феномен континуїтності в українському історико-культурному вимірі» А. Астаф'єв доводить спадковість української культури та ментальності від епохи Київської Русі до сьогодення. Автор наголошує у першу чергу на аграрних традиціях, їх актуальності на сучасному етапі націєбудівництва [3].

Цікавим напрямом дослідження ментальності українського селянства, який активізувався в останні два десятиліття, є аналіз соціальних ментальних характеристик у співвідношенні з конкретною історичною епохою. В цьому контексті вчені звернулися до складної проблеми актуалізації менталь-

них настанов українського селянства під впливом історично змінних умов життєдіяльності. Зокрема, А. Гурбик, О. Гуржій, В. Матях, В. Ричка, К. Салій у колективній монографії «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності і національної свідомості» [35] один із розділів присвятили дослідженню ментального типу українського селянства епохи середньовіччя. Базуючись на архівних матеріалах, документах та фольклорних творах, автори аналізують процеси еволюції свідомості та психологічних реакцій, притаманні даній верстві в історичній ретроспективі.

Праця О. Михайлюка «Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси» [21] присвячена дослідженню «локального світу» українського селянства під час революційних потрясінь, що, на думку автора, не змогли зруйнувати традиційних світоглядних імперативів даної спільноти. У цьому ж напрямку працює М. Кисельов. У роботі «Феномен землеробства в українському світі» [12] він окреслює базові особливості українського менталітету, пов'язані з особливостями землеробства на теренах

України. Аналізу основних психологічних засад, традиційно притаманних українському селянину, присвячена стаття С. Павлюка «Ментальність українського селянства» [26], у якій зосереджено увагу на політичних характеристиках і проблемах становлення «спільної волі».

У роботі Ю. Присяжнюка «Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» [28] подано аналіз селянства крізь призму соціокультурної цілісності з притаманними йому рисами ментальності.

Таким чином, в результаті історіографічного аналізу парадигми досліджень, присвячених світоглядним уявленням та ментальним характеристикам українського селянства, приходимо до висновку, що теоретико-методологічне осмислення проблеми дещо відстає від накопичення емпіричного матеріалу. Разом із тим, наявність чітко окреслених напрямків вивчення особливостей етнокультури українського селянства, в тому числі – світоглядних уявлень даної суспільної верстви, робить подібні дослідження надзвичайно актуальними та перспективними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Історія України / В. Антонович. – Прага, 1941. – Т. 3. – С. 50.
2. Антонович В. Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме / В. Антонович // Твори. – К., 1932. – Т. 1. – С. 166.
3. Астаф'єв А. О. Феномен континуїтності в українському історико-культурному вимірі: дис... кандидата філос. наук: 09.00.05 / Астаф'єв Анатолій Олександрович. – К., 2000. – 187 с.
4. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию / Афанасьев-Чужбинский А. С. // Собрание сочинений. – СПб. : Топпе, 1893. – Т. VII. – 452 с.
5. Болгарович З. Народна медицина українців / Болгарович З. – К. : Наукова думка, 1990. – 232 с.
6. Борисенко В. К. Традиції та життєдіяльність етносу: На матеріалах святково-обрядової культури українців / Борисенко В. – К., 2000. – 191 с.
7. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні (Історико-етнографічні дослідження) / Борисенко В. К. – К. : Наукова думка, 1988. – 192 с.
8. Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа / Волков Ф. // Украинский народ в его прошлом и настоящем: [В 2 т.]. – Т. 2. – Петроград : Тип. т-ва «Общественная Польза», 1916. – С. 57.
9. Гримич М. Два виміри національного характеру / Гримич М. // Наука і суспільство. – 1991. – № 8. – С. 27-31.
10. Грушевська К. З примітивного господарства: Кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства / Грушевська К. // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1927. – Вип. 1-3. – С. 9-44.
11. Етнографічний вісник / [за голов. ред. А. Лободи, В. Петрова]. – К., 1927. – Кн. 5.
12. Кисельов М. Феномен землеробства в українському світі / Кисельов М. // Генеза. – 1995. – № 1. – С. 59-65.
13. Костомаров М. Об историческом значении русской поэзии / Костомаров М. // Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
14. Костомаров Н. И. Две русские народности / Костомаров Н. И. // Основа. – СПб., 1861. – Ч. 1-3. – С. 33-80.
15. Костомаров Н. И. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства

- / Костомаров Н. И. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
16. Кульчицький О. Проблематика взаємин етнопсихології і диференціальної психології релігії / Кульчицький О. // Релігія в житті українського народу: Зб. матер. наук. конференції у Рокка ді Папа (18-20.X.1963) / За ред. В. Янева. – Мюнхен-Рим-Париж, 1966. – С. 65-75.
 17. Кульчицький О. Український персоналізм (філософсько-етнопсихологічна синтеза / Кульчицький О. – Мюнхен-Париж : Вид-во УВУ, 1985. – 192 с.
 18. Курочкін О. Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята / Курочкін О. – К. : Вид-во «Бібліотека українця», 2004. – 426 с.
 19. Липинський В. Листи до Братів-Хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму / Липинський В. – 2-е вид. – Нью-Йорк : Булава, 1954. – 472 с.
 20. Максимович М. Дні і місяці українського селянина / М. Максимович. – К. : Обереги, 2003. – 190 с.
 21. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / Михайлюк О. – Дніпропетровськ : Інновація, 2007. – 457 с.
 22. Наулко В. Етнічний склад населення Української РСР / Наулко В. – К. : Наукова думка, 1965. – 188 с.
 23. Наулко В. Культура та побут населення України / Наулко В. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
 24. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине: (Историко-этнографический очерк) / Наулко В. И. – К. : Наукова думка, 1975. – 274 с.
 25. Осадчий Т. Брачные договоры малоросов / Осадчий Т. // Этнографическое обозрение. – 1893. – № 3. – С. 122.
 26. Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: Агротехнічний аспект / Павлюк С. П. – К. : Наукова думка, 1991. – 222 с.
 27. Попов В. Ю. Український господарський менталітет: сутність і трансформація: дис... кандидата філос. наук: 09.00.05 / Попов Володимир Юрійович. – К., 2000. – 192 с.
 28. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Присяжнюк Ю. – Черкаси, 2007. – С. 29-30.
 29. Сумцов Н. Научное изучение колядок и щедривок / Сумцов Н. // Киевская старина. – 1885. – Т. II. – С. 239
 30. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания / Сумцов Н. Ф. – К. : «Киевская старина», 1890. – 408 с.
 31. Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов: избранные труды / РАН. Институт этнологии и антропологи / Сумцов Н. Ф. – М. : Восточная литература РАН, 1996. – 295 с.
 32. Тиводар М. Етнологія. Навч. посібник / Тиводар М. – Львів : Світ, 2004. – 624 с.
 33. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собр. П. П. Чубинским. – Т. 7. Евреи, поляки. Статистика малорусского населения; обзор малорусских говоров; жилище, пища и одежда малоросов. – СПб, 1877. – С. 35.
 34. Українська етнологія: Навч. посібник / [В. Борисенко, М. Гримич, О. Гончаров та ін.]; за ред. В. Борисенко. – К. : Либідь, 2007. – С. 90.
 35. Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості / [Гурбик, О. Гуржій, В. Матях та ін.; відп. ред. В. А. Смолій]. НАН України; Інститут історії України. – К., 2001. – 317 с.
 36. Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / Чубинский П. // Записки ИРГО по отделению Этнография. – СПб.: Тип. Майкова, 1868. – Т. 2. – С. 6.
 37. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край / Чубинский П. – К. : «Редакції загально педагогічних газет», 2004. – 128 с.
 38. Янів В. Проблема психологічного окциденталізму України / Янів В. // Нариси з історії української етнопсихології. – Мюнхен: Вид-во Українського Вільного Університету, 1993. – С. 135.
 39. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал / Янів В. – Мюнхен-Тернопіль : МП «Діалог», 1992. – 29 с.
 40. www.history.org.ua/JournALL/journal/2002/4/13.pdf

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**